

בס"ד | ניסן - תשע"ט | אפריל 2019 | גיליון 83

אתרוג

כתב-עת לענייני חינוך, יהדות וחברה

הסתדרות המורים בישראל | עובדי הוראה בחמ"ד | הקרן לקידום מקצועי

בית חינוך "אריאל" בטלמון (עמ' 16)

מאבק ההישרדות של קהילה יהודית בבית שאן

ד"ר ראובן גפני, ראש המחלקה ללימודי ארץ ישראל במכללת כנרת, חשף לאחרונה סיפור על קהילה יהודית בעיר בית שאן שמנתה בתקופת המנדט כ-200 איש, וניהלה מאבק הישרדות מול שכנים ערבים עוינים ומוסדות לאומיים אדישים

כתב: אבינדב ויתקון | צילמה: מרים צחי

בית הכנסת האשכנזי בבית שאן

ד"ר ראובן גפני, חוקר ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בעת החדשה, מתגורר עם משפחתו במושב שדמות מחולה שבבקעת הירדן. ד"ר גפני נולד וגדל בירושלים, למד בישיבת הר עציון במסגרת ההסדר, ולאחר מכן עשה דוקטורט בתולדות עם ישראל בעת החדשה באוניברסיטה העברית. במקביל ללימודיו האקדמאיים, עבד 16 שנים כמדריך ביד בן צבי (2000-2016) וביצע מחקרים בתולדות ארץ ישראל. סיפורה של הקהילה היהודית בבית שאן הוא חלק ממחקר מקיף על ההתיישבות היהודית בערים הערביות בארץ ישראל בתקופת המנדט. גפני פרסם את הסיפור לפני כשנה בספרו "נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט", וכעת הוא שוקד על חקר ההיסטוריה של שאר הקהילות היהודיות בערים הערביות באותה העת: יריחו, עזה, נצרת, צמח (סמח), שכם וחברון.

יהודים פשוטים מכורדיסטן ומהמגרב

"רבים לא מודעים לכך שעד תרפ"ט, ואפילו עד המרד הערבי באמצע שנות ה-30 של המאה הקודמת, התקיימו קהילות יהודיות מרתקות בערים ערביות שקהילת בית שאן הייתה אחת מהן", אומר גפני. "הקהילה הייתה ציונית ואנשיה יהודים מסורתיים ופשוטים, עובדי אדמה מכורדיסטן ופועלי דחק מהמגרב. מול ההתיישבות הקיבוצית בעמק הירדן ובעמק בית שאן, לקהילת בית שאן לא היה סיכוי לקבל יחס טוב מהמוסדות. כבר אז, בימי טרום המדינה

מדלגים על בית שאן עצמה". בתקופת המנדט הייתה בית שאן העיר המרכזית בכל אזור מזרח עמק יזרעאל ועמק המעיינות, יושבת על ציר מרכזי של רכבת העמק שעברה מחיפה לדמשק דרך בית שאן. בעיר חיו כ-5,000 בני אדם ובסוף המאה ה-19 החלו להתיישב בה יהודים, בהם סוחרים אשכנזים ומוגרבים, אבל עיקר הקהילה הייתה יהודים כורדים שהגיעו מטבריה.

"לקהילה היהודית היה נציג בעירייה (אחד מחמשת חברי המועצה - מעבר לחלקה היחסי באוכלוסייה), והיחסים עם הערבים

לא התעניינו בבית שאן", הוא אומר בצער, ומצטט את משה שרת שאמר במפורש לבן גוריון עם פרוץ המרד הערבי ב-1936, "אני לא מתכוון להיאבק על בית שאן אלא על סביבתה".

אוצר היסטורי

"לצערי תושבי בית שאן עצמם עוד לא מודעים מספיק להיסטוריה הנפלאה ולאוצר ההיסטורי שיש להם בעיר", אומר גפני, "אפשר להפוך את המקום הזה לחגיגה ציונית ויהודית, הרבה מעבר לעיר הרומאית שכולם באים לבקר בה, תוך שהם

ד"ר ראובן גפני, על רקע בניין הסאריה מהתקופה העות'מאנית

קבלנו ממכם שום דבר. אנחנו פנינו אליכם יען... חוץ מאחינו הספרדים אין אף אחד שיתעניין בנו ברצינות, יתייחס לשאיפותינו. אין, אין אנו רוצים להתעסק בשום דבר (כלומר אחר מלבד עבודת האדמה, א.ו.) ובאנו לא"י על מנת לחיות בה כעובדי אדמה הרי גם בארם נהרים היינו עובדי אדמה... הנני פונה אליכם בשם 22 משפחות...

הסתדרות הספרדים צריכה לעמוד על המשמר ולא לתת לחברי העדה הזאת להתנוון ולתת להם אפשרות של יצירה לאומית. לתשובתכם אנו מחכים..."

לאחר מאורעות תרפ"ט נאלצה הקהילה לעזוב, למרבה המזל ללא הרוגים יהודים. חלקם שבו לעיר לאחר חצי שנה, אך ב-1936 פונו אחרוני היהודים בשל הטרור הערבי המתגבר והחשש לחייהם.

"אני מאמין שבית שאן היא עיר נהדרת במקום נפלא ואסטרטגי, יש לה פוטנציאל, סיפור יפהפה ואתרים מקסימים, היא רק צריכה לצאת מחוסר המודעות לעצמה ולהאמין שהיא מקום נהדר", אומר גפני שמחקרו על בית שאן מצטרף

"סול ההתיישבות הקיבוצית בעמק הירדן ובעמק בית שאן, לקהילת בית שאן לא היה סיכוי לקבל יחס טוב מהמוסדות. כבר אז, בימי טרום המדינה לא התעניינו בבית שאן. משה שרת אמר במפורש לבן גוריון עם פרוץ המרד הערבי ב-1936, 'אני לא מתכוון להיאבק על בית שאן אלא על סביבתה'"

במשבר: הם ראו סביבם חבל ארץ משגשג שהמוסדות משקיעים בו כסף רב: בבית אלפא, חפציבה וכו', בעוד בבית שאן ישנה קהילה של 200 נפשות שלא רואה גרוש מהמוסדות".

המוסדות לא עזרו

דוגמה נוגעת ללב להזנחה של הקהילה משתקפת במכתבו של השו"ב (שוחט ובודק) יעקב עובדיה לוועד הפועל של התאחדות העולמית של היהודים הספרדים, בשנת תרפ"ח:

"הבטחתם לנו תיכף אחרי הקונגרס להודיעו תשובה בענין השתדלותנו בנוגע התיישבותנו על הקרקע... עד עכשיו לא

עד לתרפ"ט היו סבירים. בעיר פעלה מרפאה של הדסה, בית ספר מטעם המוסדות הלאומיים, 'מוכתר' יהודי, פעילות של קק"ל ועוד. רב לא היה לקהילה, ומספר שוחטים ששלחה תנועת 'המזרחי' ניהלו את חיי הדת בעיר. בביתו של אחד מעשרי העיר פעל בית הכנסת של הקהילה", אומר גפני ומציין, כיצד לאות הזדהות ציונית

היא שינתה את שמה מ"קהילה יהודית" ל"קהילה עברית".

פער בין המורים לקהילה

הקהילה של בית שאן הייתה ענייה מאוד, וכסף לא הגיע. המוסדות הלאומיים שלחו אמנם מורים חילונים כדי להקים בית ספר עברי, אבל משכורות המורים הללו לא קיבלו. ההורים העדיפו לשלוח את התלמידים לבית הספר הערבי שהיה בחינם ולא לבית ספר עברי שעלה כסף. "הפער בין המורים לקהילה היה עדתי, פסיכולוגי, כלכלי וחברתי", מספר גפני, "ואם לא די בכך, המוסדות עצמם שכחו את בית הספר ולא השקיעו בו דבר. המורים היו

למעלה בניין הסאריה, בית הממשל העות'מאני שנבנה בבית שאן ב-1892, ושימש כמרכז מנהלי גם בימי השלטון המנדטורי. מימין בניין הדואר שנבנה בתקופת המנדט הבריטי (1937) ותפקד כבית דואר עד שנת 1966. כיום שוכן בו מוזיאון בית שאן לארכיאולוגיה, תרבות ומורשת. שני הבניינים מעידים על חשיבות בית שאן לפני קום המדינה

לתחנת הקמח, למרות שאלו בתי כנסת בני למעלה ממאה שנים ויש להם ודאי סיפור נהדר לספר. היה לי ברור שבית הכנסת הוא מקום שדרכו משתקפת הקהילה בצורות שונות. ככה נולד העניין שלי בבתי הכנסת". את ממצאיו על בתי הכנסת פרסם

הכנסת לא מנוצל מבחינת ההדרכה. חלפנו על פני בתי כנסת מפורסמים, היינו מצביעים עליהם, מספרים עליהם בכמה מילים וממשיכים הלאה, לא יותר מזה. "אף פעם לא התייחסו בהדרכה לבתי הכנסת של ימין משה למשל, אלא רק

לעשרות מחקרים שערך על ארץ ישראל, ביניהם מחקר על בתי הכנסת בארץ בשנים 1917-1948. לחקר בתי הכנסת הגיע תוך כדי עבודתו כמדריך ביד בן צבי לפני 19 שנה כשהיה סטודנט צעיר. "תוך כדי הדרכה שמת לי לב שעולם בתי

שהשבת הזו לא דומה לאף שבת אחרת. זה עולם עשיר, למה לוותר עליו?"

בתי הכנסת בגוש קטיף

"כדי לחקור בית כנסת ולמצות את הסיפור הייחודי שלו, יש צורך לא רק בסקרנות, ובהבנת הניואנסים הדתיים והעדתיים, אלא גם בהרבה עבודת רגליים", מסביר

לא מתרגשים מזה שיש לנו מדינה, ואנחנו מאוד ביקורתיים וצינייים.

"רוב המתפללים לא מכירים את הנוסח של פעם, הכול חד ממדי נוסח בני עקיבא בשילוב קרליבך, ובעיני זה חבל. לייקים (יוצאי גרמניה) למשל היו 15 מנגינות שונות ללכה דודי, תלוי בהקשר של תקופה בשנה והעת המיוחדת, להזכיר

בספרי "מקדש מעט" ובהמשך בספרים "בית תפילה" ו"נוסח ירושלים".

לגישתו של ד"ר גפני, בתי הכנסת משקפים את ההיסטוריה של הקהילות בתוכן הם נבנו. למשל בבתי כנסת שנבנו בשנות העשרים והשלושים אפשר לזהות את הוויכוח הפנימי ביישוב העברי, האם יש לבנות בית כנסת בסגנון ארצישראלי בהשראת מבנים כמו קבר רחל, או שמא בסגנון מודרני שופע בטון, רמז להתחדשות העם בארצו. האם לעטר בעיטורים תנ"כיים בנוסח בצלאל שהיו אז באופנה והאם להוסיף סמלים של 12 השבטים שייצגו את האיחוד המחודש של שבטי ישראל. "האלמנטים האלו ייצגו את המתח הפנימי בין שמרנות להתחדשות, בין רצון לשמור על בידול מסוים מהמפעל הציוני חילוני בשל החשש לרפורמה ועזיבת הדת, ובין הרצון להשתלב בו בשלמות ללא חששות".

בית הכנסת האשכנזי בבית שאן

ד"ר גפני. "צריך לבוא לכל בית כנסת, לדבר עם הגבאים, לבדוק לוחות זיכרון, לשים לב להודעות, לשלטים, לספרים שיש ולספרים שאין בספרייה של בית הכנסת, ועוד".

ד"ר גפני מביא דוגמה לצורת מחקר זו. "לפני הרס גוש קטיף הייתי בצוות שהגיש עתירה לבג"ץ נגד הרס בתי הכנסת, ובית המשפט שלח אותנו לתעד מה צריך לשמר. זה היה ממש ברגע האחרון, כשהחיללים כבר נכנסו לפנות חלק מהיישובים. היה אתנו אדריכל ממשרד הביטחון ששאל אותי מה חשוב בבית הכנסת. אמרתי לו שהכול חשוב, הכול מבטא משהו. לא עושים בבית כנסת משהו 'סתם'".

לצד הוצאת הספרים כתב ד"ר גפני במשך שנים טור דו שבועי במוסף "שבת" בעיתון מקור ראשון, בשם "פתח לפנים מפתח", על בתי כנסת בארץ, כ-80 טורים בסך הכול. "הכתיבה העיתונאית הביאה אותי לכל הארץ. הייתי בשדרות בשיא תקופת הקסאמים, באמציה לאחר פינוי גוש קטיף, במגרונ ועוד ועוד. אפשר היה לראות איך ענייני השעה של העם משתקפים בבתי הכנסת. במחקרי על בתי הכנסת בארץ ישראל רציתי לבדוק איך הדרמה של הקמת המדינה באה לידי ביטוי בדת ובבתי הכנסת".

"גיליתי תופעה ייחודית בבית הכנסת האשכנזי בבית שאן שהוקם בשנות החמישים על ידי עולים מרומניה. האשכנזים כבר נעלמו משם, וכיום מתפללת בו קהילה מרוקאית, אבל הם מתפללים בנוסח אשכנזי. על המדפים, במקום 'לקוט יוסף', אני רואה את המשנה ברורה האשכנזית, שנשארה שם כמו קפסולת זמן, ותודעה"

גם שמות בתי הכנסת

מזהים את האידיאולוגיה של הקהילה בה נבנו. "ישורון" למשל, מזהה את הקהילה כשייכת לצינונות הדתית.

במהלך מחקר בתי הכנסת גילה ד"ר גפני תופעה ייחודית בבית הכנסת האשכנזי בבית שאן. "הקימו אותו יהודים שגרו בבית שאן בשנות ה-50, עולים מרומניה ברובם. האשכנזים כבר נעלמו משם, וכיום מתפללת בו קהילה מרוקאית, אבל הם מתפללים בנוסח אשכנזי! והנה, על המדפים, במקום 'לקוט יוסף' המקובל בבתי הכנסת של עדות המזרח, אני רואה את המשנה ברורה האשכנזית, שנשארה שם כמו קפסולת זמן, מקום ותודעה".

סידור רינת ישראל בשנות החמישים

ד"ר גפני מצטער על היעדר התלהבות ציונית בבתי הכנסת, ומביא כדוגמה את סידור רינת ישראל שפעם היה מעין תו תקן ציוני בכל בית כנסת. "אפשר לראות בתי כנסת דתיים לאומיים עם כל סוגי הסידורים, וזה חלק מאיבוד ההתלהבות הציונית במרחב בית הכנסת. בשנות החמישים היו עושים ממש סדר יום עצמאות, והיום כבר לא. הרבה דברים השתנו כי אנחנו כבר